COMUNITĂŢILE VIRTUALE RELIGIOASE ȘI IMPACTUL LOR ASUPRA VIEȚII RELIGIOASE

Lect. univ. dr. Zenobia Niculiță

Institutul Teologic Adventist, Cernica, România

Abstract:
Title: "Religious Virtual Communities and Their Impact on Religious Life"

Reviewing the results of scholarship with regard to online religion, the present article analyses the impact virtual religious communities have on their members. Balancing the positive and the negative aspects, an accurate evaluation of the influence of such a recent and fast-growing phenomenon proves to be a difficult task. While the pessimistic predictions about religious virtual communities' taking over the religious arena did not prove to be accurate, the optimistic anticipation of a free religious/sacred space is as utopistic as it was a decade ago. Therefore, a realistic approach of the matter needs to take into account all the facts and allow room for the unpredictable development of social relations and structures.

1. Cercetări cu privire la comunităţile virtuale religioase

Odată cu apariţia şi proliferarea fenomenului religios în spaţiul virtual, acesta a devenit un obiect al cercetării pluridisciplinare, pe care oamenii de ştiinţă l-au îmbrăţişat mai mult sau mai puţin entuziast. Similar cu situaţia apariţiei altor medii de comunicare, primele studii cu privire la locul şi rolul religiei în spaţiul virtual al Internetului au urmat fie fascinaţia utopică referitoare la multiplele posibilităţi de exprimare, fie temerile distopice urmate de condamnarea exceselor promovate în spaţiul virtual, în special din perspectivă etică. Pe măsură ce domeniul s-a maturizat, cercetările s-au diferenţiat atât ca metode şi tehnici, cât şi ca fundamentare teoretică.

Analizând cercetările din domeniul religiei în spaţiul virtual, Hojsgaard şi Warburg (2005) au identificat trei valuri apărute consecutiv:

- Primul val de cercetări s-a axat pe elementele inedite ale cyberspaţiului ce creează premisele unei dezvoltări extraordinare a religiei în spaţiul virtual. Problema centrală era aceea a felului în care Internetul transformă religia şi toate manifestările culturale în general.
- Un al doilea val al cercetărilor, mai reflexiv şi realistic, a adus o abordare critică a fenomenelor sociale implicate în manifestarea religiei online.

Problemele identităţii şi comunităţilor religioase virtuale sunt centrul acestei tendinţe în cercetare.

- Un al treilea val de cercetări propune o abordare mai amplă, de cartografiere a spaţiului religios virtual, în evoluţia sa.

Deşi aceste valuri de studii teoretice şi cercetări empirice au apărut consecutiv în evoluţia domeniului, ele nu s-au încheiat, multe dintre lucrările publicate fiind dificil de încadrat, deoarece conţin abordări specifice mai mult decât uneia dintre etape.

După ce face distincţia între ceea ce numeşte „religion-online" (manifestarea diferitelor religii în spaţiul virtual) şi „online-religion" (un mediu interactiv pentru practicantul din spaţiul virtual, unde poate experimenta diferite forme de închinare, ritualuri sau părtăşie), Helland (2002) remarcă faptul că cea mai mare parte a cercetării în domeniu până la momentul studiului său se referea la religie manifestată online. De când autorul menţionat şi-a făcut publice concluziile, au apărut o serie de cercetări cu privire la comunităţile virtuale religioase (Miczek, 2008, Jenkins, 2008, Kluver & Chen, 2008, Casey, 2006, Radde-Antweiler, 2008) ce au urmărit problema ritualurilor online şi a modului în care acestea sunt create sau transferate din spaţiul real în mediile virtuale. De exemplu, cercetarea realizată de Casey (2006) sintetizează caracteristicile specifice ritualului online:

- Participantul poate trece prin toate actele ritualului (sau serviciului religios) cu o viteză care corespunde nevoilor sale, poate sări peste unele etape sau poate repeta altele.
- Coprezenţa participanţilor este alterată în spaţiul virtual.
- Obiectele folosite ca simboluri în cadrul ritualurilor sunt înlocuite cu obiecte virtuale, ceea ce Casey numeşte „revirtualizarea ritualului religios".

Un studiu amplu, realizat online de către organizaţia PewInternet & American Life Project (2001), pe un eşantion de 500 de subiecţi, a analizat comportamentele utilizatorilor de Internet care accesează conţinuturi religioase online, impunând pentru aceştia termenul de „utilizator religios" („religion surfers" sau „religious surfers", termeni ce desemnează persoanele care utilizează Internetul pentru a căuta informaţii religioase sau pentru a intra în legătură cu alte persoane care le împărtăşesc credinţa). Raportul de cercetare, disponibil online, cuprinde informaţii valoroase cu privire la amploarea fenomenului religios online, comportamentele tipice

legate de utilizarea Internetului în scopuri religioase, evaluarea utilizatorilor cu privire la impactul Internetului asupra vieţii lor spirituale. Rezultatele studiului oferă o listă utilă a activităţilor tipice legate de religie online: căutarea informaţiilor cu privire la propria religie sau la alte orientări religioase, trimiterea de cereri de rugăciune prin e-mail, descărcarea de muzică religioasă, oferirea de sfaturi de natură spirituală prin e-mail, achiziţionarea de obiecte religioase online, plănuirea de activităţi religioase, căutarea de idei pentru ceremonii religioase, înscrierea pe o listă de discuţii pe teme religioase, descărcarea de predici sau slujbe, căutarea de idei cu privire la modalităţi de a celebra sărbători religioase, solicitarea de sfaturi de natură spirituală prin e-mail, căutarea unei noi biserici, participarea la camere de chat virtuale pe teme religioase, jocuri cu teme religioase online, participarea la închinare online, participarea la cursuri religioase online şi utilizarea unui serviciu matrimonial cu o anumită orientare religioasă.

Alte rezultate ale aceluiaşi studiu abordează natura socială a activităţilor religioase online. Astfel, în ceea ce priveşte relaţia cu comunităţile religioase de origine, studiul concluzionează că Internetul este o unealtă suplimentară utilă, care întăreşte angajamentul puternic pe care îl au utilizatorii faţă de comunităţile religioase locale din care fac parte şi faţă de credinţele împărtăşite ale acestora. În plus, deşi preferă socializarea directă şi sunt mai preocupaţi de căutarea unor informaţii religioase online, utilizatorii religioşi ai Internetului transformă căutarea de materiale religioase într-o activitate socială. Website-urile şi resursele considerate valoroase sunt împărtăşite şi apoi discutate cu prietenii.

Una dintre contribuţiile importante ale studiului menţionat mai sus este conturarea unui profil al utilizatorului religios ca fiind o persoană puternic ataşată de biserica şi/sau credinţa sa, cu un nivel variabil al experienţei online şi care se încadrează într-unul din următoarele tipuri:

- Căutătorii activi, care petrec cel mai mult timp căutând conţinut spiritual sau religios. Aceştia caută materiale religioase zilnic sau de câteva ori pe săptămână, şi-au încorporat activităţile online în timpul de devoţiune zilnică şi sunt puternic implicaţi în activităţile unei biserici sau comunităţi locale.
- Convertiţii, care şi-au schimbat orientarea religioasă în care au fost crescuţi. Aceştia sunt într-o măsură mai mare aparţinători ai unei religii necreştine, apreciază într-o mai mare măsură oportunităţile educaţionale

online, au un angajament puternic faţă de credinţa adoptată şi sunt mai dispuşi să caute decât să ofere sfaturi online.

- Membrii unei comunităţi religioase locale. Aceste persoane sunt într-o mai mare măsură femei, de orientare creştină, care consideră practicile spirituale ca fiind foarte importante. Sunt mai puţin interesate de alte religii şi utilizează Internetul pentru a oferi sfaturi spirituale, a planifica activităţi religioase sau a cere celorlalţi să se roage pentru anumite probleme.
- Minoritarii, cei care aparţin unei minorităţi religioase în societatea în care trăiesc şi care s-au simţit discriminaţi datorită credinţelor lor religioase. Aceştia utilizează Internetul în special pentru a căuta persoane care le împărtăşesc orientarea religioasă.

Categoriile identificate de Larsen nu sunt mutual exclusive şi pot reprezenta mai degrabă patru tipuri mai frecvent întâlnite în spaţiul virtual.

O caracterizare sumară a membrilor comunităţilor virtuale religioase realizată de către Radde-Antweiler (2008) contribuie la completarea profilului utilizatorilor religioşi ai Internetului. Aceştia sunt activi atât din punct de vedere social, cât şi religios şi, în consecinţă, îşi transferă activităţile din viaţa reală în spaţiul virtual.

Observând că cele mai multe cercetări cu privire la fenomenul religios online abordează problema mai mult din perspectiva individului sau a ritualurilor decât a comunităţilor, Dawson şi Cowan (2004) propun o serie de direcţii de cercetare în ceea ce priveşte Internetul şi manifestările religioase:

- Cine utilizează Internetul pentru scopuri religioase, cum îl utilizează şi de ce?
- Care sunt schimbările ce apar odată cu trecerea timpului şi creşterea experienţei de navigare pe Internet?
- Studii cu privire la natura şi calitatea experienţelor indivizilor care accesează Internetul în scop religios.
- Descrierea relaţiei dintre activităţile religioase online şi offline.
- Studii cu privire la contextul social al cyber-religiozităţii. Relaţia dintre activităţile religioase online şi alte activităţi online şi offline.

Una dintre cele mai ample cercetări cu privire la comunităţile virtuale religioase este cea a lui Campbell (2005), care a constat într-un studiu longitudinal

asupra a trei comunităţi creştine online, utilizând observaţia participativă, chestionarul şi interviul ca metode de culegere a datelor. Concluziile cercetării caracterizează comunităţile virtuale religioase ca fiind reţele bazate pe istorii ce provoacă şi oferă oportunităţi de dezvoltare pentru comunităţile religioase din spaţiul real pe care le suplimentează.

O categorie bine reprezentată de studii cu privire la comunităţile virtuale religioase au urmărit impactul pe care îl au acestea asupra vieţii religioase individuale şi comunitare. Aceste cercetări oferă informaţii valoroase cu privire la rolul comunităţilor virtuale religioase şi modul în care se integrează acestea în totalitatea manifestărilor sociale şi religioase.

2. Impactul comunităţilor virtuale religioase asupra vieţii individuale şi comunitare din spaţiul real

Una dintre concluziile studiului realizat de PewInternet & American Life Project referitoare la impactul fenomenului religios dezvăluie o atitudine ambivalentă a utilizatorilor religioşi atunci când este vorba despre evaluarea influenţei Internetului asupra vieţii lor religioase. Subiecţii studiului s-au declarat optimişti cu privire la potenţialul de îmbunătăţire a vieţii spirituale a celorlalţi şi, în acelaşi timp, îşi exprimă temerile cu privire la potenţialul negativ rezultat din accesibilitatea ideilor şi materialelor eretice sau periculoase (Larsen, 2001).

Hacket (2006) realizează o scurtă trecere în revistă a beneficiilor religiei online în următoarele domenii:

- Comunicare şi prozelitism: libertatea de a-şi afirma credinţele religioase fără cenzură;
- Informare: membrii sau ne-membrii comunităţilor religioase pot fi informaţi cu privire la diferite aspecte, activităţi etc.;
- Învăţare: comunităţile virtuale religioase pot oferi acces la texte sacre, idei noi, profesori sau personalităţi ale bisericii, cursuri etc. Acelaşi beneficiu a fost identificat şi de Larsen (2001) când a investigat activităţile care sunt mai facile online decât offline.
- Experienţa spirituală: facilă, adaptată membrilor comunităţii;
- Practica religioasă: accesibilitate, noi forme, inovare;
- Rezolvarea problemelor: vindecare, consiliere.

La acestea se pot adăuga rezultatele altor studii care au identificat beneficii ale utilizării Internetului în scopuri religioase:

- Transmiterea rapidă a informaţiilor cu privire la evenimente, oportunităţi de implicare socială (Larsen, 2001);
- Facilitarea autonomiei personale în materie de credinţă (Hoover 2003);
- Interacţiunea rapidă cu persoane ce pot oferi servicii în domeniul religios: membri ai clerului, consilieri etc.;
- Încurajarea toleranţei şi pluralităţii religioase prin disponibilitatea materialelor (Larsen, 2001) şi varietatea ideilor;
- Relaţia cu alte organizaţii religioase şi cu persoane neafiliate (comunităţile virtuale religioase reprezintă o interfaţă între o biserică şi restul lumii religioase);
- Conectivitate la nivel global (Internetul facilitează interacţiunea între persoane care împărtăşesc aceleaşi credinţe religioase şi care nu ar fi avut oportunitatea de a se întâlni datorită separării geografice);
- Un nou câmp misionar: Disponibilitatea pentru persoanele care fie nu au dorinţa, fie se află în imposibilitatea de a participa la o comunitate religioasă reală. Pe măsură ce societatea occidentală devine mai secularizată, tot mai mulţi îşi declară convingerile religioase şi ataşamentul faţă de unele credinţe creştine fără a aparţine vreunei comunităţi religioase concrete. Astfel de persoane pot beneficia de serviciile şi activităţile online oferite de comunităţile virtuale religioase.

Între beneficiarii comunităţilor virtuale religioase se înscriu şi comunităţile locale ale căror membri participă la discuţii şi activităţi online. Un studiu realizat pe 1300 de congregaţii (sau comunităţi religioase locale) din SUA a concluzionat că 83% dintre membrii acestora apreciază utilizarea resurselor disponibile online (pagină WEB, e-mail, forum), considerând că au întărit viaţa spirituală a comunităţii prin întărirea legăturilor dintre membri, prin crearea unei prezenţe continue online, prin restabilirea legăturilor cu foşti membri, prin facilitarea unor discuţii dificil de purtat într-un alt cadru şi prin extinderea misiunii la nivel global (Larsen 2000).

Într-un studiu realizat în 2008 cu privire la proiectul Church of Fools care a fost o iniţiativă a Bisericii Metodiste de construire a unei biserici virtuale, Kluver şi Chen au descoperit o categorie de persoane (neprevăzută de către iniţiatorii proiectului) care au beneficiat de pe urma acestuia: clerul. Preoţii şi personalul

bisericii au găsit în biserica virtuală singurul spaţiu în care activităţile de închinare nu erau încărcate de responsabilitatea profesiei. Astfel, The Church of Fools a devenit spaţiul lor de închinare, în timp ce biserica în care slujeau a rămas spaţiul de muncă. Astfel, comunităţile virtuale religioase demonstrează un potenţial deosebit pentru diferite categorii de persoane, ceea ce explică (cel puţin parţial) popularitatea de care se bucură în rândul utilizatorilor Internetului.

Impactul comunităţilor virtuale religioase asupra vieţii religioase a individului este rezultatul direct al potenţialului pe care acestea îl deţin pentru schimbare. După cum se întâmplă adesea, schimbarea este întâmpinată cu un anumit nivel de rezistenţă, deoarece provoacă o stare de echilibru instalată în cadrul organizaţiilor şi bisericilor.

Organizările comunitare religioase au fost dintotdeauna organisme sociale vii, active, ce au suferit transformări succesive odată cu evoluţia istorică a contextului social în care s-au încadrat. Până la confruntarea cu fenomene ca globalizarea şi dezvoltarea reţelei Internet, biserica s-a exprimat în principal ca o comunitate locală, manifestând caracteristicile unei comunităţi asociative (Foltz and Foltz 2003). Chiar dacă unele biserici tradiţionale au avut, la nivel superior ierarhic, conştiinţa globalităţii, la nivelul membrilor laici, comunitatea religioasă s-a manifestat în spaţiul geografic bine delimitat al comunităţii sociale locale şi s-a împletit cu acesta în conştiinţa lor colectivă. Apariţia comunităţilor virtuale religioase a provocat această reprezentare a lumii religioase, având potenţialul de a modifica ireversibil sensurile tradiţionale ale comunităţii religioase (Campbell 2006).

Demograful George Barna (apud Larsen, 2001) considera că, în cele din urmă, Internetul va schimba în mod fundamental natura închinării în rândul creştinilor. El anticipa faptul că, într-o decadă, milioane de indivizi care nu aparţin vreunei comunităţi religioase vor practica închinarea în cyberspaţiu şi că o mare proporţie de membri ai comunităţilor virtuale religioase vor fi persoane care şi-au abandonat bisericile reale pentru a se alătura celor virtuale. Asemenea anticipaţii au întărit temerile unor membri ai comunităţilor religioase cu privire la impactul negativ pe care l-ar putea avea comunităţile virtuale asupra bisericilor şi comunităţilor ce le animă.

Totuşi, o serie de studii realizate în anii 2000 au ajuns la concluzii liniştitoare în această privinţă. Astfel, cercetările realizate de Larsen (2000, 2001) susţin ideea că deşi există unele lucruri pe care utilizatorii religioşi ai Internetului preferă să le facă

online, nu există pericolul iminent ca Internetul să „scoată credincioşii din biserici şi temple”.

Considerate într-un mod echilibrat şi complex, comunităţile virtuale religioase sunt departe de imaginea idilică promovată de optimiştii utopici ce văd în acest tip de formaţiuni un model fără limite sau probleme de natură socială, care va înlocui comunităţile locale. În acest sens, un studiu desfăşurat de Folz şi Folz (2003) cu privire la modul în care evaluează membrii comunităţile virtuale religioase la care participă, a ajuns la concluzia că marea majoritate a celor investigaţi nu consideră că acestea înlocuiesc comunităţile locale. Cei mai mulţi apreciază comunităţile virtuale ca fiind mai puţin satisfăcătoare decât cele locale şi sunt conştienţi de limitele pe care le presupune participarea la activitatea unor comunităţi online. „Cei mai mulţi participanţi realizează faptul că cei săraci şi cei flămânzi nu se găsesc în cyberspaţiu, în special nu în cadrul unor comunităţi presetate, imateriale. Cei mai mulţi sunt conştienţi de pericolul utilizării Internetului ca o modalitate de evadare din calea nevoilor oamenilor adevăraţi şi de faptul că membrii comunităţilor religioase au mai multe să îşi spună decât ceea ce se poate încadra în propoziţii structurate binar” (Foltz & Foltz, 2003).

Într-un studiu realizat în 2007, Kluver şi Cheong au intervievat subiecţi de orientări religioase diferite (creştine şi necreştine) şi au ajuns la concluzia că există un consens cvasiunanim în ceea ce priveşte negarea rolului Internetului de înlocuire a participării fizice la activităţile religioase din comunităţile locale. Argumentele principale se referă la natura direct interpersonală a închinării care este anulată de contextul impersonal al Internetului şi de condiţia închinării în cadrul unei organizaţii (Kluver and Cheong 2007). Aceste rezultate au la bază ideea că „ceea ce este sfânt nu poate fi manifestat pe deplin într-un mediu virtual” (Kluver and Chen 2008, 6).

Relevante pentru problema efectului coroziv al comunităţilor virtuale religioase asupra celor reale sunt rezultatele prezentate de Bittarello într-o formă metaforică. Analizând relaţia dintre cele două spaţii de manifestare religioasă comunitară (real şi virtual) cercetătoarea utilizează metafora osmozei ca fiind opusă separării mecanice între cele două realităţi (digitală şi fizică). „Oamenii nu par să utilizeze lumile virtuale ca pe o formă de escapism pentru a-şi crea o a doua viaţă indirectă online. Din contră, există o integrare a vieţii online şi offline pentru că ambele sunt (evident) experimentate prin intermediul corpului. Nu pare să existe o

dorinţă de a transfera viaţa unei persoane în reţea, ci mai degrabă de a experimenta în şi cu acest alt plan al realităţii" (Bittarello 2008, 255).

Deşi nu au impactul covârşitor anticipat în mod entuziast de către unii şi refractar de către alţii, comunităţile virtuale religioase nu sunt simple reproduceri ale echivalentelor lor din spaţiul real. Influenţa comunităţilor online este mai subtilă şi, uneori, indirectă, dar reală şi semnificativă. Deşi nu pot aduce nimic concret din lumea virtuală pe care au vizitat-o, cei care accesează comunităţile virtuale religioase suferă efectele reale ale acestei experienţe (Bittarello, 2008), deoarece îşi confruntă ideile, credinţele şi valorile cu cele ale altor persoane care provin din spaţii culturale şi geografice diferite. Simpla expunere la un spaţiu atât de vast, care conţine o multitudine de comunităţi de orientări total diferite contribuie la modificarea atitudinii individului în sensul inclusivismului, relativismului sau pluralismului.

Una dintre influenţele dificil de identificat ale comunităţilor virtuale religioase se manifestă la nivel conceptual. Noţiuni ca ritual religios, închinare, părtăşie, rugăciune, comuniune suferă modificări subtile menite să înglobeze noile forme apărute online, dar care pot conduce la redefiniri şi transformări de esenţă. Cel puţin una dintre implicaţiile pe termen lung este evidenţiată de Casey (2006) atunci când afirmă că „pe măsură ce religia pătrunde în mediul online, există o nevoie majoră de a examina modurile în care Internetul funcţionează ca mediator al practicii religioase, în special în ceea ce priveşte ritualul religios deoarece o schimbare în experienţa ritualului deţine potenţialul de schimbare a sentimentelor religioase" (73).

Un alt domeniu în care influenţa comunităţilor virtuale religioase se poate manifesta într-un mod ambivalent este cel organizaţional. Temerile liderilor religioşi exprimate critic din punct de vedere etic se referă la faptul că experienţa devoţională în cadrul comunităţilor virtuale religioase este adesea „postmodernistă şi anti-instituţională" (Kluver & Chen, 2008), ceea ce implică respingerea autorităţii religioase în favoarea împuternicirii controlului individual asupra deciziilor, credinţelor, activităţilor şi investiţiilor religioase.

Un alt aspect al schimbărilor produse de comunităţile virtuale religioase în ceea ce priveşte autoritatea se referă la structurile de putere ce pot include noi persoane, care nu au avut un rol semnificativ în trecut. De exemplu, webmasterii sau moderatorii online pot începe să funcţioneze ca noi agenţi ai autorităţii (Campbell, 2006). De asemenea, grupuri dizidente sau reformatoare pot căpăta ascendent în spaţiul virtual, provocând structura ierarhică a bisericilor.

3. Concluzii

Comunităţile virtuale religioase reprezintă o provocare pentru cercetători atât din punct de vedere metodologic, cât şi din punct de vedere conceptual şi filozofic. După cum observa Helland (2007), numărul impresionant de mare al comunităţilor virtuale religioase reprezintă un contraargument la teoriile academice tradiţionale care leagă procesul secularizării de modernitate şi dezvoltarea tehnologiei. În acelaşi timp, spaţiul virtual, ca mediu nou de manifestare, oferă ocazia studierii noilor forme de manifestări şi structuri cu caracter religios, a manierei în care credinţele şi practicile religioase se adaptează la schimbările sociale, a relaţiilor dintre comunităţile virtuale religioase şi cele din timp şi spaţiu real.

Încercările de studiu sistematic al acestor organizări sociale din spaţiul virtual se găsesc încă la începuturi în confruntarea cu varietatea formelor lor de manifestare dar şi cu transformările continue, inerente unor organisme sociale atât de flexibile şi dinamice. Pentru a rămâne conectată la actualitatea comunităţilor virtuale religioase şi pentru a rămâne relevantă în acest spaţiu, cercetarea va trebui să construiască strategii active de investigare şi analiză a volumului imens de date produse într-un spaţiu aflat în continuă expansiune.

4. Bibliografie

—. „CyberFaith: How Americans Pursue Religion Online.” *Pew Internet.* 23 12 2001. http://www.pewinternet.org/reports/2001/CyberFaith-How-Americans-Pursue-Religion-Online.aspx (accesat 04 12, 2010).

Barker, E. „We’ve Got to Draw the Line Somewhere: An Exploration of Boundaries that Define Locations of Religious Identity.” *Social Compass* 53, nr. 2 (2006): 201-213.

Bittarello, M. B. „Spatial Metaphors describing the Internet and religious Websites: sacred Space and sacred Place.” *Observatorio Journal*, 2009: 1-12.

Bittarello, M. B. „Another Time, Another Space. Virtual Worlds, Myths and Imagination.” *Online- Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 2008: 246-266.

Brasher, B. E. *Give Me That Online Religion.* New Jersey: Rutgers University Press, 2004.

Campbell, H. „Spiritualising the Internet. Uncovering Discourses and Narratives of Religious Internet Usage." *Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 2005: 5-31.

Campbell, H. „Religion and the Internet." *Comunication Research Trends*, 2006: 1-23.

Campbell, H. *Exploring Religious Community Online: We Are One in the Network.* New York: P. Lang, 2005.

Casey, C. „Virtual Ritual, Real Faith. The Revirtualization of Religious Ritual in Cyberspace." *Online-Journal of Religions on the Internet*, 2006: 73-90.

Cuciuc, C. *Sociopsihologia Religiei.* București: Conștiință și Libertate, 2006.

Dawson, L, și Cowan, D (coord). *Religion Online: Finding Faith on the Internet.* New York: Routledge, 2004.

Dawson, L. „Researching Religion in Cyberspace: Issues and Strategies." În *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises*, de J. K. Hadden și D. E. Cowan, 25-54. London: Elsevier Science, 2000.

Foltz, Franz, și Frederick Foltz. „Religion on the Internet: Community and Virtual Existence." *Bulletin of Science Technology Society* 23, nr. 4 (2003): 321-330.

Hackett, R. I. J. „Religion and the Internet." *Diogenes* 211 (2006): 67-76.

Heather, N, și Lee, R. „The Sacred and the Virtual: Religion in Multi-User Virtual Reality." *Journal of Computer-Mediated Communication* 4, nr. 2 (2006).

Helland, C. „Surfing for Salvation." *Religion* 32, nr. 4 (oct 2002): 293-302.

Helland, C. „Online Religion as Lived Religion. Methodological Issues in the Study of Religious Participation on the Internet." *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 2005: 1-16.

Helland, C. „Diaspora on the Electronic Frontier: Developing Virtual Connections with Sacred Homelands." *Journal of Computer-Mediated Communication* 12, nr. 3 (2007): http://jcmc.indiana.edu/vol12/issue3/helland.html.

Hojsgaard, DM, și M Warburg. *Religion and Cyberspace.* New York: Routledge, 2005.

Hojsgaard, M, și M Warburg. „Introduction: Wves of research." În *Religion and cyberspace*, de M Hojsgaard și M (edit.) Warburg, 1-11. London: Routledge, 2005.

Hoover, S M. „Religion, Media and Identity: Theory and Method on Religion and Media.” În *Mediating Religion: Studies in Media, Religion and CUlture*, de Mitchell, J și Marriage, S (edit). Edinburg: T&T Clark, 2003.

Jenkins, S. „Rituals and Pixels. Experiments in Online Church.” *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 2008: 95-115.

Kluver, R, și P Cheong. „Technological Modernization, the Internet, and Religion in Singapore.” *Journal of Computer Mediated Communication*, 2007.

Kluver, R, și Y Chen. „The Church of Fools. Virtual Ritual and Material Faith.” *Online - Heidelberg Journal of Religions on the internet*, 2008: 116-143.

Kruger, O. „Discovering the Invisible Internet. Methodological Aspects of Searching Religion on the Internet.” *Online - Heidelberg Journal of religions on the Internet*, 2005: 1-27.

Larsen, E. „Wired Churches, Wired Temples.” *Pew Internet.* 20 12 2000. http://www.pewinternet.org/Reports/2000/Wired-Churches-Wired-Temples.aspx (accesat 07 15, 2010).

Miczek, N. „Online Rituals in Virtual Worlds. Christian Online Services between Dynamics and Stability.” *Online - Heidelberg Journal of Religions ons the Internet*, 2008: 144-173.

Radde-Antweiler, K. „Religion Becoming Virtualised. Introduction to the Special Issue on Religion in Virtual Worlds.” *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 2008: 1-6.

Radde-Antweiler, K. „Virtual Religion”. An Approach to a Religious and Ritual Topography of Second Life.” *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 2008: 174-211.

Ratzan, L. „Making sense of the Web: a metaphorical approach.” *Information Research*, 2000.

Robinson - Neal, A. „Enhancing the Spiritual Relationship. The impact of Virtual Worship on the Real World Church Experience.” *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 2008: 228-245.

Wertheim, M. *Pearly Gates of Cyberspace: A History of Space from Dante to the Internet.* New York: W W Norton, 2000.